

VOJENSKÉ PŘÍRUČKY JAKO PRODEJNÍ ARTIKL FRANKFURTSKÝCH KNIŽNÍCH VELETRHŮ DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ¹

KLÁRA ANDRESOVÁ

Abstrakt: Od roku 1564 začal Georg Willer připravovat katalogy knižního zboží prodáváného na veletrzích ve Frankfurtu nad Mohanem. Roku 1592 vyšel souhrnný katalog dosud prodáváných knih, roku 1600 vznikl dodatek shrnující prodávané publikace posledních sedmi let. V těchto katalozích, které byly pořádány věcně, vojenské příručky nikdy netvořily svébytnou kategorii. Přesto je lze v tomto typu publikací vysledovat a z jejich výběru, věcné klasifikace a způsobu citování pak vyvozovat některé aspekty dobového přístupu účastníků knižního trhu k příslušnému literárnímu žánru.

Klíčová slova: Knižní veletrhy, Frankfurt nad Mohanem, vojenské příručky, Georg Willer, 16. století.

Jednou z událostí, které proslavily raně novověký Frankfurt na Mohanem, se bezpochyby staly tamní knižní veletrhy. V 16. století se jednalo o významné prodejní a společenské akce, které se konaly zpravidla na jaře a na podzim. Prodejci i zákazníci, kteří se na nich setkávali, přicházeli z různých koutů Evropy, což umožnilo pronikání publikací do krajů leckdy vzdálených místu vydání daných knih. Spolu s tím se šířily také nové myšlenky v knihách obsažené – myšlenky ovlivněné humanismem, studiem antických autorů i dobovým rozvojem věd a umění.

Mezi knihy, které bylo možno na trzích koupit, patřily mimo jiné vojenské příručky, tedy publikace náležející k žánru, který zaznamenal v prvních staletích raného novověku zřetelný rozkvet. Pramenem, který nám přibližuje vojenské příručky prodávané na frankfurtských knižních veletrzích, jsou katalogy těchto trhů. Na základě jejich analýzy je možné vyvodit některé aspekty dobového přístupu účastníků knižního trhu k příslušnému literárnímu žánru.

FRANKFURTSKÉ KNIŽNÍ VELETRHY

Výroční trhy byly tradiční událostí konající se v řadě evropských měst již v průběhu středověku a Frankfurt nad Mohanem nebyl výjimkou. Frankfurt byl znám především produkcí plátna a různých řemeslných výrobků, které patřily mezi hlavní prodejní artikly tamních trhů, a ani vynález knihtisku na tom zpočátku mnoho nezměnil. Tamní tisk začal nabývat na významu okolo roku 1530 společně s rozvojem dílny Christopha Egenolffa² a o Frankfurtu jako o jednom z německých center knihtisku můžeme mluvit teprve v 17. století.³ Město ovšem ovlivnilo vývoj knižní kultury jiným způsobem.

S jistotou lze říci, že rukopisy bylo možné na tamních jarních a podzimních trzích zakoupit ve 14. století a pravděpodobně již ve starších dobách.⁴ Roku 1473 se Frankfurt stal dějištěm knižních veletrhů, které se do něj přesunuly z nedaleké Mohuče, kolébky knihtisku.⁵

1 Tento výstup vznikl v rámci zastřešujícího projektu *Specifického vysokoškolského výzkumu 2017 – 260422* řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

2 CLAIR, C. *A history of European Printing*. London: Academic Press, 1976, s. 219–220.

3 VOIT, P. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 2. vyd. Praha: Libri, 2008, s. 277.

4 ROVELSTAD, M. The Frankfurt Book Fair. In: *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*. Austin: University of Texas Press, 1973, s. 116.

5 VOIT, *Encyklopedie knihy*, s. 987.

Význam a velikost veletrhu se zvětšovaly každým rokem. Na přelomu 15. a 16. století ho pravidelně navštěvovali mimo jiné Anton Koberger, Johann Ammerbach nebo Christoph Plantin.⁶ Přítomní tiskaři neprodávali pouze své zboží, ale zastupovali též další vydavatele, kteří se nemohli trhu osobně zúčastnit.⁷ Přesto do Frankfurtu přijížděli prodejci z různých koutů Evropy, mimo jiné Švédska nebo Španělska.⁸ Ze vzdálených končin přicházeli také učenci, spisovatelé nebo knihovníci, kteří veletrh pojímali jako společenskou událost, při které se mohli setkat se svými kolegy a zakoupit nejnovější tisky.⁹ Veletrh ovšem lákal i zloděje, o jejichž přepadávání osob mířících na trh máme několik dokladů.¹⁰ Zhruba od poloviny 16. století se staly významným rivalem frankfurtských veletrhů obdobné prodejní akce probíhající v Lipsku.¹¹

Některé prodejce již koncem 15. století napadlo, že by pro ně mohlo být výhodné tisknout seznamy svých knih určených k prodeji. V průběhu 16. století se tato praxe stala již takřka nutností. Roku 1564 byl vydán první všeobecný katalog knih, které bylo možno na tehdejší frankfurtském veletrhu zakoupit.¹² Vydavatelem katalogů, které vycházely u příležitosti konání každého jarního i podzimního veletrhu, se stal augsburský knihkupec Georg Willer (cca 1515–1594), po jehož smrti v jejich přípravě pokračovali jeho synové až do roku 1627.¹³ Roku 1577 začala vycházet další série katalogů, kterou vydávali Johann Portenbach a Tobias Lutz, a později se k ní přidaly i další konkurenční katalogy.¹⁴

Abychom alespoň krátce nastínilí vývoj frankfurtských knižních veletrhů po konci 16. století, je třeba nejprve zmínit, že v letech 1618–1648 probíhala třicetiletá válka, která se stala prvním významným celoevropským střetem.¹⁵ Zničující konflikt zapůsobil i na vrstvu vzdělanců, která jím nebyla pouze početně oslabena, ale po válce také postrádala finanční zdroje pro nákup dražšího zboží – tedy i knih.¹⁶ Řada knihkopců své podnikání po konci války již neobnovila a mnozí zahraniční prodejci přestali trh navštěvovat. Trh postupně upadal až do poloviny 18. století, kdy proběhl naposledy.¹⁷ K jeho obnovení došlo teprve po skončení druhé světové války – konkrétně v roce 1949.¹⁸

6 ROVELSTAD, *The Frankfurt Book Fair*, s. 116.

7 CLAIR, *A history of European Printing*, s. 220.

8 ROVELSTAD, *The Frankfurt Book Fair*, s. 116.

9 CLAIR, *A history of European Printing*, s. 220.

10 TAMTĚŽ, s. 223.

11 ROVELSTAD, *The Frankfurt Book Fair*, s. 119.

12 CLAIR, *A history of European Printing*, s. 221.

13 VOIT, *Encyklopedie knihy*, s. 987. Dnešním badatelům velice usnadňuje analýzu titulů uveřejněných ve Willerových katalozích jejich faksimile vydané Bernhardem Fabianem v letech 1972–2001: FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts. 1.–5. Band.* Hildesheim: Olms, 1972–2001.

14 CLAIR, *A history of European Printing*, s. 221–222. K historii a základnímu rozboru katalogů frankfurtských a lipských veletrhů více SCHWETSCHKE, K. G. *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis: Meß-Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Meß-Kataloges im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765.* Halle: Schwetschke, 1850.

15 Její průběh nejen textem, ale i bohatým obrazovým doprovodem českému publiku čtivě přibližuje publikace KLUCINA, P. *Třicetiletá válka: obraz doby 1618–1648.* Praha: Paseka, 2000, a také řada dalších knih – z poslední doby například FUKALA, R. *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století?: otázky, úvahy a problémy.* České Budějovice: Veduta, 2012.

16 ROVELSTAD, *The Frankfurt Book Fair*, s. 119.

17 CLAIR, *A history of European Printing*, s. 222.

18 ROVELSTAD, *The Frankfurt Book Fair*, s. 120.

VOJENSKÉ PŘÍRUČKY VE WILLEROVÝCH KATALOŽÍCH 16. STOLETÍ

Úvodní poznámka, že mezi zboží prodávané na frankfurtských knižních veletrzích patřily i vojenské příručky, neobstojí bez charakteristiky daného žánru. Tento typ publikací totiž nelze bez problémů jednoznačně definovat tak, aby byla daná definice všeobecně platná bez ohledu na geografické a chronologické upřesnění. Pod označením „vojenská příručka“ můžeme nalézt v různých dobách odlišné druhy spisů, mezi nimiž někdy převládají všeobecná doporučení pro řešení nejrůznějších problémů řízení vojska, jindy spíše rozkazy a nařízení pro konkrétní armády. Jejich témata se mohou lišit mimo jiné v závislosti na kulturní, politické či vojenské situaci regionu, v němž byly vytvořeny.

Zaměříme-li se na období druhé poloviny 16. století ve středozápadní Evropě jakožto na předmět zájmu tohoto příspěvku, můžeme vojenské příručky charakterizovat jako naukové publikace, které se zabývají vojenskou správou, válečnou pyrotechnikou či pevnostním stavitelstvím, ke konci století též všeobecně válečnou vědou nebo vojenským uměním jednotlivých typů vojska. Jsou to obecně pojaté svazky s mezinárodní platností, které nebyly pro tehdejší vojevůdce závazné, ale představovaly doporučení jak cvičit vojáký, jak zajistit zásobování armády či například jaké taktiky využít ve specifických situacích.

O tom, že vojenské příručky byly prodávány na frankfurtských knižních veletrzích, svědčí mimo jiné prodejní katalogy Geoga Willera. Katalogy byly rozděleny na dvě, respektive tři jazykové sekce – na knihy v latině, v němčině a někdy též knihy v dalších jazycích. Jejich následné třídění bylo věcné, a to v latinské a německé části; nejkratší – cizojazyčná – část se obvykle již nedělila. Názvy jednotlivých věcných skupin se sice proměňovaly, ale zpravidla bylo možné nalézt oddělené kategorie protestantských a katolických teologických knih, které byly zhruba od 90. let 16. století doplněny kategorií knih kalvinistické teologie, dále knihy právní, lékařské, historické, filozofické. Text uzavíraly soupisy poezie a hudby; sekci německých publikací dále doplňovala kategorie „knih z různých oborů“.

Vojenské příručky tedy nikdy svébytnou tematickou kategorií ve Willerových kataložích nevytvořily, a to dokonce ani v případě, kdy byla příručka *Kriegsordnung zu Wasser und Landt* od Adama Junghanse¹⁹ jedinou knihou, která byla zařazena do kategorie „Mancherley bücher in allerley Künsten“ v podzimním katalogu roku 1589.²⁰ Jejich množství a význam evidentně nedosahovaly jiných dobových žánrů naukové literatury, jako tomu bylo například u publikací právních či lékařských. Je dokonce možné, že vojenské příručky v dobovém kontextu nebyly vnímány jako specifický literární žánr, ale jako knihy různých žánrů, které se nějakým způsobem zabývaly tematikou vojenství. Tyto knihy byly většinou v kataložích zařazeny do neutrálních věcných kategorií, výjimečně do jiných skupin. Z 31 vojenských příruček, které byly uveřejněny ve Willerových kataložích z let 1564–1600, jich bylo 14 zařazeno do německé kategorie knih z různých oborů, zatímco 13 dalších bylo cizojazyčných, a tudíž nebyly věcně klasifikovány. Po jedné příručce bylo zařazeno do skupin latinských právních knih,²¹ německých právních knih,²² latinských filozofických knih²³ a německých historických knih.²⁴

19 JUNGHANS, A. *Kriegsordnung, zu Wasser und Landt*. Köln: Nicolas Schreiber, 1589.

20 FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge*. 4. Band. Hildesheim: Olms, 1978, s. 229.

21 SKUMYN, J. *Disputatio de militari disciplina*. Strasbourg: Anton Bertram, 1592.

22 FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1565.

23 STOECKEL, A. *Enchiridion strategematicon*. Tegernsee: Klosterdruckerei, 1577.

24 FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch, erster Theil*. Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1596.

VOJENSKÉ PŘÍRUČKY V SOUBORNÝCH KATALOZÍCH FRANKFURTSKÝCH VELETRHŮ 16. STOLETÍ

Kromě dílčích katalogů, které vycházely u příležitosti každého veletrhu, byly v druhé polovině 16. století vydány také dva katalogy, jejichž ambicí bylo shrnout všechny publikace, které byly od roku 1564 na frankfurtském trhu prodávány. První souborný katalog vyšel roku 1592 a zmiňoval knihy prodávané v letech 1564–1592.²⁵ Jeho autorem byl Georg Willer. Katalog byl rozdělen do tří jazykových sekcí: první obsahovala knihy latinské, v menší míře též řecké a hebrejské, druhá sekce knihy německé a třetí knihy italské, španělské a francouzské. Na rozdíl od dílčích katalogů byly v tomto případě rozděleny do tematických skupin všechny jazykové sekce; věcné kategorie ovšem nebyly pro každou jazykovou sekci stejné a přizpůsobovaly se specifčnosti příslušných sekcí.

Z hlediska vojenských příruček jsou relevantní sekce německá a románská. V německé byly vojenské příručky zařazeny do skupin právních knih a knih z různých oborů. Z hlediska militarií je zajímavější sekce románských jazyků, kde byly vojenské příručky zaměřené na vojenské umění a válečnou vědu umístěny do kategorie „Polemici“. Ta sdružovala vojenské příručky a politické, náboženské a filozofické spisky související s válečnou tematikou. Z celkového počtu 19 knih můžeme za vojenské příručky označit 11 uvedených spisů. Vojenské příručky související s vojenskou architekturou byly zařazeny do kategorie „Architecturae militaris“, která obsahovala celkem osm titulů.

Druhý souborný katalog byl vydán roku 1600 a jeho vydavatelem se stal Henning Grosse (1553–1621).²⁶ Katalog byl dodatkem k prvnímu soubornému katalogu a shrnoval publikace prodávané na frankfurtském veletrhu v letech 1593–1600. Katalog byl z jazykového hlediska rozdělen pouze na latinskou a německou jazykovou část. Osm vojenských příruček lze nalézt v druhé jmenované části, a to v široce pojaté kapitole ... *von Bürgerlichen Leben, Kriegsordnung, Bawkunst, Poetischen Gedicht unnd dergleichen geschrieben*.

Většinu vojenských příruček z dílčích katalogů bylo možné identifikovat v katalozích souborných a naopak, ovšem některé se propojit nepodařilo. To mohlo být způsobeno nejasným či chybným zaznamenáním publikace do katalogu, praxí, kdy byl název spíše parafrázován než transkribován, případně i tím, že informace v souborných katalozích těm v katalozích dílčích zcela neodpovídaly. Také způsob řazení se v obou typech katalogů lišil. Zatímco dílčí katalogy byly zpravidla řazeny podle názvu knihy, ty souborné se řadily podle křestního jména autora.

Pro případného čtenáře katalogů mohou být matoucí chyby způsobené editorem nebo sazečem. Jejich příkladem je zmínka v souborném katalogu z roku 1600 o údajném prodeji třetího dílu publikace *Kriegsbuch* z roku 1596 od autora Georga Fronsbergera.²⁷ Publikace je zařazena podle abecedy dle křestního jména autora – tedy pod jménem Georg. Správné jméno autora je ovšem Leonhardt Fronsberger, proto je kniha zařazena zcela nevhodně a je spíše náhodou, pokud ji čtenář objeví. Druhou chybou je pravděpodobně mylné zhodnocení,

25 WILLER, G. *Collectio in unum corpus: Omnium librorum hebraeorum, graecorum, latinorum necnon germanice, italice, gallice, & hispanice scriptorum, qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundinas Autumnales anni 1592. partim novi, partim nova forma, & diversis in locis editi, venales extiterunt*. Frankfurt: Nikolaus Basse, 1592.

26 GROSSE, H. *Elenchus seu index generalis: In quo continentur libri omnes, qui ultimo, seculo 1500. lustro, post annum 1593. usq[ue] ad annum 1600 in S. Romano Imperio & vicinis regionibus novi auctive prodierunt*. Eisleben: Henning Grosse, 1600.

27 GROSSE, *Elenchus*, s. [214].

že byl prodáván třetí díl publikace,²⁸ jelikož dílčí katalog z jara 1596 uvádí, že se jednalo o díl první,²⁹ který byl vydán téhož roku.³⁰ Dílčí katalog jméno autora uvádí korektně, spisy abecedně řadí ovšem podle názvu díla, tedy dle slova *Kriegsbuch*.

VOJENSKÉ PŘÍRUČKY PRODÁVANÉ NA FRANKFURTSKÝCH VELETRŽÍCH V LETECH 1564–1600

Pokud zkomparujeme údaje získané analýzou dílčích Willerových katalogů a obou souhrnných katalogů 16. století, získáme soubor 36 vojenských příruček, které se s největší pravděpodobností prodávaly na frankfurtských veletrzích v letech 1564–1600. S jistotou ovšem nemůžeme říci, že je tento soubor konečný a že se další publikace zkoumaného žánru na veletrhu nevyskytovaly. Prostor k určitým pochybnostem nabízí ostatně už fakt, že pět vojenských příruček zařazených do dílčích katalogů nebylo nalezeno v katalogích souhrnných, a že naopak pět jiných příruček obsažených v souhrnných katalogích nebylo dohledáno v katalogích dílčích. Lze také očekávat, že se neprodané knihy staršího data vydání prodávaly v následujících letech, ovšem do katalogů již zaznamenávány nebyly.³¹ V následujícím rozboru budeme pracovat se zmíněným souborem 36 knih.

Věcná kategorizace vojenských příruček v katalogích byla charakterizována již výše, ovšem katalogy nabízejí také řadu dalších informací. Kromě obvykle uváděného názvu knihy, jména autora a formátu se většinou setkáme též s informací o místě vydání, zřídka též o nakladateli knihy. Rok vydání sepsaných knih nebyl poznamenáván pouze v katalogích z let 1564–1566, poté se již stal jejich běžnou součástí. Získané informace ve většině případů umožnily identifikaci uvedených knih v moderních bibliografiích, pouze čtyři tituly se nepodařilo dohledat.

Z roku 1565 to je *Figuren auß den Kriegsrechten Fronspergers, in ein Tabulam verfasst*.³² S ohledem na poměrně obvyklé parafrázování názvů tisků je možné, že se nejedná o název konkrétního tisku, jako spíše o informaci, že ilustrace Josta Ammana z oblíbené publikace *Von Kayserlichem Kriegsrechten*³³ sepsané Leonhardtem Fronsbergerem byly na veletrzích prodávány též samostatně jako jednolisty. Jako místo vydání byl uveden Frankfurt nad Mohanem, jako formát folio. Vzhledem k vydání všech ostatních Fronsbergerových děl v dílně Sigmunda Feyerabenda lze předpokládat, že i v tomto případě byl nakladatelem právě on.

Druhou nedohledanou publikací je *Della fortificatione delle Citta*³⁴ od Girolama Maggiho vydaná v Benátkách ve foliovém formátu roku 1569.³⁵ Dílo nám je známé ve vydáních z let 1564, 1565, 1583 a 1584, z uvedeného roku ovšem ne. Může se tedy jednat o sazečskou chybu, či o záznam o knize, která se dodnes nedochovala. Všechna ostatní vydání knihy vyšla u benátské nakladatelské rodiny Borgominieri, proto lze předpokládat, že i toto vydání pocházelo od ní.

28 FRONBERGER, *Kriegsbuch, dritter Theil*.

29 FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge. 5. Band*. Hildesheim: Olms, 2001, s. 309.

30 FRONBERGER, *Kriegsbuch, erster Theil*.

31 Ostatně ve zkoumaném souboru knih se opakuje záznam pouze dvou vojenských příruček.

32 *Figuren auß den Kriegsrechten Fronspergers, in ein Tabulam verfasst*. Frankfurt: [Sigmund Feyerabend?], 1565. Záznam uveden v FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge. 1. Band*. Hildesheim: Olms, 1972, s. 71; WILLER, *Collectio in unum corpus*. [2. část], s. 357.

33 FRONBERGER, *Von Kayserlichem Kriegsrechten*.

34 MAGGI, G. *Della fortificatione delle Citta*. Venetia: [Borgominieri?], 1569.

35 Záznam uveden v FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge. 1. Band*, s. 260; WILLER, *Collectio in unum corpus*. [3. část], s. 29.

Podobný problém při identifikaci máme v případě knihy *Buechsenmeisterey*³⁶ od Franze Joachima Brechtela, která měla být vydána v Norimberku roku 1593 v osmerkovém formátu;³⁷ nám jsou ovšem známa pouze norimberská vydání z let 1591 a 1599.

Z roku 1588 má potom pocházet publikace *I Sette libri dell'arte della Guerra*³⁸ od Niccola Machiavelliho, o níž víme, že vyšla v italštině jako osmerka; její místo vydání není uvedeno.³⁹ Teoreticky by se mohlo jednat o londýnské vydání z roku předešlého, které bylo pouze chybně přiřazeno k roku vydání katalogu.⁴⁰

Jestli lze uvedené záznamy o knihách považovat za nové nálezy knižních vydání, která se do dnešních dnů nedochovala, zůstává ovšem otázkou.⁴¹

Pokud shrneme data získaná rozбором zkoumaného souboru knih, ukáže se, že z jazykového hlediska mezi prodávanými vojenskými příručkami převládají německé knihy, kterých je 18, za nimi co do počtu následují tisky italské (8), francouzské (5), španělské (3) a latinské (2). Z hlediska zemí vydání dominuje Německo s 20 tisky, které následují Itálie (7), Nizozemí (4) a Francie (3). Jeden tisk pochází ze Švýcarska, tiskařskou proveniencí posledního nebylo možné určit.

Vzhledem k výzkumu veletrhů v německém Frankfurtu nad Mohanem převažující německá jazyková i tiskařská proveniencie knih rozhodně není překvapivá. Umístění italských tisků (pocházejících především z italských dílen) na druhém místě potom potvrzuje domněnku, že v druhé polovině 16. století byla právě Itálie centrem rozvoje vojenské vědy i vzniku knižních militarií.⁴²

Bez podivu zůstane patrně také skutečnost, že většina zkoumaných publikací byla vydána v místě konání trhů, tedy ve Frankfurtu nad Mohanem (10), přičemž druhé místo v četnosti zaujímají italské Benátky (6), z nichž pocházely především publikace pevnostního stavitelství.⁴³ V četnosti je následující města Brusel a Štrasburk – další z dobových tiskařských center, která jsou v souboru zastoupena po třech knihách.

Z hlediska formátu můžeme shrnout, že prodávány byly na frankfurtských veletrzích vojenské příručky středního až většího rozměru, tedy knihy zaměřené především na zámožnější klientelu – kromě překupníků tedy na knihovníky šlechtických biblioték a na samotné odborníky, kteří veletrh navštěvovali. Ze zkoumaného souboru mělo 15 vydání kvartový formát, 12 foliový, dalších osm bylo osmerek a jediným vydáním byly zastoupeny šestnáctery.

Většina autorů je ve studované skupině knih zastoupena pouze jednou či dvěma publikacemi (přičemž pokud se jedná o dvě publikace, jsou to většinou dvě různá vydání téhož titulu). Tři různá uvedená vydání pocházejí od vojenského architekta a spisovatele Carla Tetiho (1529–1589) a významného císařského diplomata a vojevůdce Lazara von Schwendiho (1522–1583).

36 BRECHTEL, F. J. *Buechsenmeisterey*. Nürnberg: [s.n.], 1593.

37 Záznam není uveden v dílčím veletržním katalogu, pouze v souborném: GROSSE, *Elenchus*, s. [213].

38 MACHIAVELLI, N. *I Sette libri dell'arte della Guerra*. [s.l.]: [s.n.], 1588.

39 Záznam uveden v FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge. 4. Band. S. 56*; WILLER, G. *Collectio in unum corpus*. [3. část], s. 28.

40 MACHIAVELLI, N. *I Sette libri dell'arte della Guerra*. London: John Wolfe, 1587.

41 Tematikou knih, které se do dnešních dnů nedochovaly, ovšem zmínky o nich lze nalézt v literatuře, archivních dokumentech či dalších zdrojích, se zabývá například kolektivní monografie BRUNI, F. – PETTEGREE, A. (eds.). *Lost Books: Reconstruction the Print World of Pre-Industrial Europe*. Leiden: Brill, 2016. Editori publikace, kteří vytvářejí všeobecnou bibliografickou databázi starých tisků *Universal Short Title Catalogue* (viz <http://ustc.ac.uk/>), by dle svého přístupu k tématu tyto publikace zapsali do databáze jako nově nalezená vydání.

42 VIZ DE LA CROIX, H. *The Literature on Fortification in Renaissance Italy*. In: *Technology and Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1963, č. 1, s. 31–32.

43 Tento fakt v širším měřítku potvrzují například BREMAN, P. *Books on Military Architecture Printed in Venice: an Annotated Catalogue*. Leiden: Brill, 2002; HALE, J. R. *Printing and the Military Culture of Renaissance Venice*. In: HALE, J. R. *Renaissance War Studies*. London: Hambledon Press, 1983, s. 429–471.

Čtyři tituly jsou připsány vojákoví a vojenskému teoretikovi Leonhardtovi Fronsbergerovi (cca 1520–1575), jehož díla patřila mezi nejoblíbenější dobové vojenské příručky a někteří historikové je považují též za nejlepší ve své době.⁴⁴ Fronsbergerova díla vycházela ve Frankfurtu nad Mohanem opakovaně od 50. do 90. let 16. století a předpokládá se, že i po 40 letech od svého prvního vydání byla stále relevantním zdrojem poznatků o dobovém vojenství.⁴⁵ Je proto poněkud zářejší, že vydání z roku 1596 prodávané na jarním veletrhu téhož roku bylo v katalogu zařazeno do kategorie knih historických.⁴⁶ Zda se tak stalo z důvodů výhodnosti zařazení knihy do příslušné kategorie z hlediska typografického, či zda lze tuto skutečnost považovat za doklad, že Fronsbergerovo dílo bylo v 90. letech 16. století již pouze připomínkou 40 let starých a nadále neaktuálních reálií, je potom otázkou pro vojensko-historický výzkum.

Z hlediska rozložení počtu knih ve zkoumaných letech je na první pohled zřejmé, že kolem roku 1588 nastal určitý boom v prodeji publikací studovaného žánru na frankfurtském veletrhu. Za 24 let (1564–1587) bylo prodáno pouze 13 vydání vojenských příruček, v průběhu následujících 13 let (1588–1600) jich bylo prodáno 24. Vzhledem k tomu, že německé státy v dané době nebyly ve válce a že aktuálně nehrozilo ani turecké nebezpečí z východu, je možné, že tento vzrůst prodeje žánru souvisí s rostoucí poptávkou vzhledem k osvobozené válce blízkého Nizozemí. Tam se právě roku 1588 Vilém Ludvík Nasavsko-Dillenburgský společně se svým bratrancem Mořicem Oranžským začal podílet na vojenské strategii Nizozemí, což vedlo k počátku tzv. nizozemské revoluce ve vojenství.⁴⁷

ZÁVĚR

Závěrem tohoto příspěvku můžeme shrnout, že ačkoliv žánr vojenských příruček zaznamenal v průběhu raného novověku zjevný rozkvět, množství tohoto typu knih nikdy nedosáhlo kvantity publikací některých jiných žánrů naukové prózy, jako například knih lékařských. (Je ovšem evidentní že právě literatura lékařská mohla mít zřetelný užitek pro podstatně širší řady obyvatelstva, než literatura vojenská.) Vojenské příručky byly sice prodávány na frankfurtských knižních veletrzích druhé poloviny 16. století, ovšem jako jednoznačně vymezená, specifická skupina knih vnímány patrně nebyly. V případě jednoho jejich segmentu – knih pevnostního stavitelství – ale o dobově chápané specifčnosti mluvit můžeme. Fortifikační publikace totiž představovaly průnik vojenských příruček s architektonickými díly, proto spadaly do kategorie knih s mnohdy vyšší výtvarnou a typografickou úrovní a byly většinou zaměřeny na bohatší, intelektuální klientelu.

Analýza souboru 36 vojenských příruček, které byly pravděpodobně prodávány na frankfurtském knižním veletrhu v letech 1564–1600, dokládá, že z hlediska jazykové a tiskařské provenience se na tomto trhu prodávaly především příručky německé. Druhé místo zastávají italské tisky, což souhlasí s úvahou, že Itálie byla v 16. století centrem vývoje vojenské vědy i vzniku knižních militarií. Určitý boom ve vydávání daného žánru nastal roku 1588 – pravděpodobně v souvislosti se začátkem nové fáze osvobozenecých bojů v Holandsku a s počátkem nizozemské revoluce ve vojenství.

44 LANDMANN, K. J. C. von. Fronsperger, Leonhardt. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 8. Leipzig: Duncker & Humblot, 1878, s. 145.

45 Viz například ANDRESOVÁ, K. *Vojenské tábory v prostoru střední Evropy v letech 1550–1650*. (Magisterská diplomová práce, FF UK) Praha, 2015, s. 66–81.

46 FRONSBERGER, *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*; FABIAN, B. (ed.). *Die Messkataloge*. 5. Band, s. 309.

47 K tomuto tématu více například PARKER, G. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

**SOUPIS VOJENSKÝCH PŘÍRUČEK UVEDENÝCH V KATALOZÍCH
FRANKFURTSKÝCH TRHŮ 1564–1600**

1. FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßrechten*. Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1565.
2°, němčina; citace: USTC 703975, VD16 F 3118
2. *Figuren auß den Kriegsrechten Fronspergers, in ein Tabulam verfasst*. Frankfurt: [Sigmund Feyerabend?], 1565.
2°, němčina; citace: –
3. MAGGI, G. *Della fortificatione della Citta*. Benátky: [Borgominieri], 1569.
2°, italština; citace: –
4. BALLINO, G. *De disegni della piu illustri citta, & fortezze del mondo*. Benátky: Bolognino Zaltieri, 1569.
2°, italština; citace: USTC 812123, EDIT16 4052
5. ALGHISI, G. *Delle fortificationi*. Benátky: Grazioso Percacino, 1570.
2°, italština; citace: USTC 808761, EDIT16 1140
6. ROCCO, B. *Du Maniement et conduite de l'art et faictz militaires*. Paříž: Nicolas Chesneau, 1571.
4°, francouzština; citace: USTC 22809, FB 15424
7. *Des entreprises & ruses de Guerre*. Paříž: Nicolas Chesneau, 1571.
4°, francouzština; citace: USTC 15423, FB 15423
8. CATTANEO, G. *Dell'arte militare libri tre*. Brescia: Vincenzo Sabbio, 1571.
4°, italština; citace: USTC 819745, EDIT16 10301
9. FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Ander Theyl*. Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1573.
2°, němčina; citace: USTC 670260, VD16 F 3122
10. FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Dritter Theyl*. Frankfurt: Sigmund Feyerabend, 1573.
2°, němčina; citace: USTC 670262, VD16 F 3123
11. STOECKEL, A. *Enchiridion strategematicon*. Tegernsee: Klosterdruckerei, 1577.
4°, latina; citace: USTC 650344, VD16 S 9171
12. PASINO, A. de. *Discours sur plusieurs poincts de l'Architecture de guerre*. Antverpy: Christophe Plantin, 1579.
4°, francouzština; citace: USTC 30792 nebo 61161, FB 42222 nebo 42221, NB 23771
(v případě druhé varianty)
13. ROCCO, B. *De discorsi di guerra*. Benátky: Damiano Zenaro, 1582.
4°, italština; citace: USTC 852786, EDIT16 39495

14. MACHIAVELLI, N. *I Sette libri dell'arte della Guerra*. [S.l.]: [s.n.], 1588.
8°, italština; citace: –
15. TETI, C. *Discorsi delle fortificationi di Carlo Theti*. Benátky: Niccolò Moretti, 1588.
2°, italština; citace: součástí USTC 858916, součástí EDIT16 28443
16. SPECKLIN, D. *Architectura von Vestungen, wie die zu unsern zeiten mögen erbawet werden*. Štrasburk: Bernhard Jobin, 1589.
2°, němčina; citace: USTC 612744, VD16 S 8178
17. TETI, C. *Discorsi delle fortificationi, espugnationi, & Difese delle Citta*. Benátky: Francesco De Franceschi, 1589.
2°, italština; citace: USTC 858916, EDIT16 28443
18. TETI, C. *Discours sur le fait des fortifications*. Lyon: Barthélemy Vincent, 1589.
4°, francouzština; citace: USTC 30353, FB 49157
19. JUNGHANS, A. *KriegsOrdnung, zu Wasser und Landt*. Kolín: Nikolaus Schreiber, 1589.
4°, němčina; citace: USTC 670227, VD16 J 1081
20. VALDĚS, F. de. *Espejo y Disciplina Militar*. Brusel: Rutger Velpius, 1589.
4°, španělština; citace: USTC 440217, IB 18867; NB 29964
21. LONDOÑO, S. de. *El discurso sobre la forma de reduzir la disciplina militar*. Brusel: Rutger Velpius, 1589.
4°, španělština; citace: USTC 440415, IB 11428; NB 19497
22. ESCALANTE, B. de. *Dialogos, del arte militar*. Brusel: Rutger Velpius, [1588/1590].
4°, španělština; citace: USTC 440413?, IB 6993?, NB 11829?
23. BRECHTEL, F. J. *Büchsenmeistery*. Norimberk: Katharina Gerlach, 1591.
8°, němčina; citace: –
24. LA NOUE, F. de. *Discours politiques et militaires*. Basilej: François Le Fèvre, 1591.
16°, francouzština; citace: USTC 7850, FB 31955, GLN 15-16 3483
25. SKUMYN, J. *Disputatio de militari disciplina*. Štrasburk: Anton Bertram, 1592.
4°, latina; citace: USTC 638945, VD16 O 116
26. SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Von Bestellung desz gantzen Kriegswesens. Frankfurt: Andreas Wechel Erben, 1593.
4°, němčina; citace: USTC 670234, VD16 S 5074
27. BRECHTEL, F. J. *Buechsenmeistery*. Norimberk: [s.n.], 1593.
8°, němčina; citace: –

28. DU BELLAY, G. *Kriegs Regiment*. Montbéliard: Peter Fischer, 1594.
8°, němčina; citace: USTC 206922/670242 nebo 206923/670243, FB 65663/VD16 ZV 12177 nebo FB 65664/VD16 D 2810
29. JUNGHANS, A. *KriegsOrdnung, zu Wasser und Landt*. Kolín: Wilhelm Lützenkirchen, 1594.
4°, němčina; citace: USTC 670241, VD16 J 1083
30. SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Von Bestellung desz gantzen Kriegswesens. Frankfurt: Andreas Wechel Erben, 1594.
8°, němčina; citace: USTC 670233, VD16 S 5075
31. PORCIA, J. *Kriegsberaitung*. Lauingen: Leonhard Reinmichel, 1595.
8°, němčina; citace: USTC 670251, VD16 P 4272
32. GIOVIO, P. *Türckische KriegsOrdnung*. Frankfurt: [s.n.], 1595.
4°, němčina; citace: USTC 695760, VD16 G 2056
33. SCHWENDI, L. von. *Zwo schöne Lehren, dern ... an das teutsche Kriegsvolck*. Frankfurt: [s.n.], 1595.
8°, němčina; citace: USTC 708497, VD16 S 5077
34. FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Erster Theil*. Frankfurt: Sigmund Feyerabend Erben, 1596.
2°, němčina; citace: USTC 670264, VD16 F 3125
35. *Büchsenmeisterey*. Frankfurt: Christian Egenolff Erben, 1597.
8°, němčina; citace: USTC 615041, VD16 B 9135
36. SPECKLIN, D. *Architectura von Festungen*. Štrasburk: Lazarus Zetzner, 1599.
2°, němčina; citace: USTC 612745, VD16 S 8179

CITOVANÉ BIBLIOGRAFIE:

USTC – *The Universal Short Title Catalogue* (dostupné z: <http://ustc.ac.uk/>)

VD16 – *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (dostupné z: <http://www.vd16.de/>)

GLN 15-16 – *GLN 15-16: les éditions imprimées à Genève, Lausanne et Neuchâtel aux XVe et XVIe siècles* (dostupné z: <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/>)

EDIT16 – *Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo* (dostupné z: <http://edit16.iccu.sbn.it/>)

FB – *French Vernacular Books* (PETTEGREE, A. – WALSBY, M. – WILKINSON, A. S. (eds.). *French vernacular books: books published in the French language before 1601*. 4 sv. Leiden: Brill, 2007–2012)

IB – *Iberian Books* (WILKINSON, A. S. – ULLA LORENZO, A. (eds.). *Iberian books*. 3 sv. Leiden: Brill, 2010–2016)

NB – *Netherlandish books* (PETTEGREE, A. – WALSBY, M. (eds.). *Netherlandish books: books published in the Low Countries and Dutch books published abroad before 1601*. sv. Leiden: Brill, 2011)

MILITARY HANDBOOKS AS ITEMS FOR SALE OF THE FRANKFURT BOOK FAIRS IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

Summary: Since 1564 Georg Willer started to edit catalogues of the books, which were sold on the Frankfurt Fairs. In 1592 an overview catalogue of all the books sold between 1564 and 1592 was published, in 1600 there was a supplement of the books sold from 1593 to 1600. All of these catalogues were organized according to the subjects of the books. Military handbooks haven't ever been a distinctive category in them. Nevertheless we can observe some of the aspects of period approach of members of the book market to military handbooks, if we study choice, substantive classification and way of citations of the publications.

Key words: Book fairs, Frankfurt, military handbooks, Georg Willer, 16th century.

Mgr. et Mgr. Klára Andresová (*1989)

Vystudovala historii a knihovědu na FF UK a v současné době je doktorandkou Ústavu informačních studií a knihovnictví na téže fakultě. Působí jako správkyně starého fondu knihovny Vojenského historického ústavu Praha a jako vedoucí oddělení zpracování starých tisků na 1. lékařské fakultě UK. Zabývá se vojenskými příručkami raného novověku z knihovědného i vojensko-historického hlediska.